

ПРИХІД ДО ВЛАДИ ТА ПОЛІТИКА ПЕТРА ДОРОШЕНКА ЯК ОДИН З ЧИННИКІВ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО «ПОРОЗУМІННЯ» 1667 р.

Упродовж 1654–1667 рр. тривала тринадцятирічна московсько-польська війна, яка фактично ознаменувала боротьбу за першість в регіоні Центрально-Східної Європи. У ході цього протистояння періоди загострення збройної боротьби змінювалися дипломатичними переговорами.

Однією з ознак цієї боротьби була вкрай гостра постановка «українського питання». Українські землі опинилися в епіцентрі боротьби між Варшавою та Москвою, які розуміли, що володіння саме Україною є головним чинником забезпечення домінування в регіоні. Для Варшави втрата України означала кінець могутності Речі Посполитої. Москвою ж Україна розглядалася в якості основної складової фундаменту майбутньої імперії.

Водночас Україна не була пасивним об'єктом політики Москви та Варшави. Події в Україні та політика українських гетьманів від Богдана Хмельницького і до Петра Дорошенка активно впливали на перебіг військово-політичного протистояння в Центрально-Східній Європі.

Власне саме польсько-московське протистояння, яке й склало основну вісь боротьби за першість в регіоні, тривалий час не могло виявити переможця. А спроби укласти мир наштовхувалися на своєрідний «камінь спотикання», яким виступало, зокрема, й «українське питання», яке визначило безрезультатність переговорів 1656, 1658, 1663, 1664 рр.

Однак, чітко виражені тенденції, як говорили про поступ до «порозуміння» між Варшавою та Москвою проявилися уже на кінець 1665 р. Звичайно, тут слід звернути увагу на дію декількох чинників.

По-перше, тривала боротьба засвідчила певну рівновагу сил та неспроможність жодної з сторін ні політичними методами, ні за допомогою зброї забезпечити собі перевагу. Саме на цей час зазнали краху чи не останні спроби сторін вирішити долю протистояння в ході військової кампанії. Мається на увазі невдалий похід Яна Казімежа на Лівобережну Україну в 1663–1664 рр. та спроба Москви скористатися антипольським повстанням на Правобережжі в 1664–1665 рр.

По-друге, чинником, що спонукав сторони до пошуку можливих варіантів компромісу та зближення, стає активізація дій Кримського ханства, які загрожували інтересам і Варшави, і Москви.

Третім є власне український чинник, зокрема, позиція гетьманських урядів як лівобережного, так і правобережного.

Так, на літо 1665 р. вкрай погіршилися позиції Польщі на Правобережній Україні, охопленій полум'ям анитпольського повстання. Саме тоді зазнала остаточного краху політика Павла Тетері, якого у Варшаві вважали послідовним

та вірним провідником політики польського уряду в Україні. Залишившись без прихильників, не отримуючи суттєвої допомоги ні від поляків, ні від Криму і зрозумівши безперспективність подальшої боротьби¹, він відправився до Польщі².

З від'їздом Тетері склалися умови для цілковитої втрати Варшавою своїх позицій на Правобережжі, що загрожувало поширення там московського впливу. Проте царське керівництво, своєю чергою, не змогло скористатися зі зручної нагоди. Ні московські воєводи, ні тим паче лівобережний гетьман Іван Брюховецький, не спромоглися опанувати ситуацію на Правобережжі, де розпочалася боротьба за владу. У результаті якої черкаський полковник Петро Дорошенко, заручившись підтримкою татар, усунув своїх конкурентів й заволодів гетьманською булавою.

У Москві, розцінюючи ситуацію на Правобережжі й розуміючи усю безперспективність та небезпечність втягування в боротьбу з поляками та Кримом, схилилися до того, щоб перевести вирішення долі цієї частини України у дипломатичну площину. А тим часом ставилося завдання максимально посилити свої позиції на Лівобережжі.

Для цього склалися передумови на початку вересня 1665 р. Саме тоді до Москви прибув лівобережний гетьман Іван Брюховецький, де 22 жовтня (ст. ст.) 1665 р. підписав нову українсько-московську угоду (Московські статті 1665 р.). Цей документ зафіксував радикальне посилення позицій Росії в Лівобережній Україні³.

Можна говорити про те, що Москва взяла курс на поділ України. Свідомо віддаючи Правобережжя полякам та укріплюючи свої позиції на Лівобережжі, царський уряд виходив з тривалого протистояння з Варшавою, залишивши за собою значну частину українських земель. Це розглядалося як суттєвий здобуток, який у подальшому на фоні послаблення Речі Посполитої міг бути використаний в якості плацдарму для наступу з метою інкорпорації до складу Московського царства всієї України.

Якщо Москві на осінь 1665 р. вдалося домогтися посилення своїх позицій на підконтрольній Лівобережній Україні, то становище Польщі на Правобережжі залишалося вкрай хитким. Прихід до влади Петра Дорошенка кардинальним чином вплинув як на позиції Польщі в Правобережній Україні, так і на перспективи подальших польсько-російських переговорів.

Отримавши гетьманську булаву (не без допомоги Криму) він, номінально зберігаючи вірність польському королю, здійснює заходи, які спрямовувалися на обмеження впливу Корони на Правобережній Україні. Так він поставив перед королівським урядом вимогу визнання автономії Гетьманщині на основі умов Зборівського договору 1649 р. П. Дорошенко наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських землях, а й в маєтках шляхти та духовних осіб, а також наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських,

а й в маєтках шляхти та духовних осіб зазначав, що козацтво має підлягати виключно юрисдикції гетьмана та полковників⁴. При цьому Дорошенко намагався опертися на військову та політичну підтримку Криму, де наступником Мегмед-Гірея став ставленник Туреччини Аділ-Гірей, який в піку Польщі намагається посилити позиції Криму в Україні. Відтак, уже наприкінці травня – на початку червня 1666 р. до Дорошенка прибули ханські послы з пропозиціям поновлення кримсько-українського військово-політичного союзу⁵.

Насамкінець, Дорошенко, спираючись на кримську допомогу, намагався реалізувати програму об'єднання козацької України. Для цього склалися сприятливі умови на Лівобережжі. З одного боку підписання Іваном Брюховецьким Московських статей засвідчило значне просування Москви в справі підпорядкування собі Лівобережної України та посилення контролю над лівобережним гетьманатом. Проте, з іншого – той же Московський договір, який передбачав втручання царських воєвод в управління Гетьманщиною, зокрема в сфері збору податків, викликав невдоволення найширших верств населення Лівобережної України (січовики, селяни, духовенство). Російський воєвода у Січі Григорій Косагов відзначав, що «...царських людей не люблять і <...> Хочуть миритися з татарами і Дорошенком»⁶.

Дії Дорошенка (особливо за умови активної допомоги Криму) не влаштували ні Варшаву, ні Москву, що, безумовно, диктувало сторонам необхідність нагального вирішення «українського питання» та підштовхувало їх до пошуку компромісу в питанні майбутнього Війська Запорозького. У Москві та Варшаві доходять висновку про можливість досягнення компромісу за рахунок поділу України (цей варіант Москва пропонувала ще в 1662 р.) та посилення своїх позицій відповідно в Лівобережжі та Правобережжі. Це створювало перспективи результативних польсько-московських переговорів.

Уже у вересні 1665 р. між Москвою та Варшавою відновлюється переговорний процес. Саме тоді до Москви прибув королівський посланець Геронім Комар⁷.

В інструкції, прийнятій Радою Сенату ще в травні 1665 р., значне місце відводилося саме «українському питанню». Уперше в історії полько-московського дипломатичного діалогу Варшава офіційно говорила про можливість поділу України. Там погоджувалися на те, щоб Лівобережжя залишилося під владою царя⁸.

На початок 1666 р. ще більше загострюються стосунки польського керівництва з гетьманом Петром Дорошенком. Останній 20 лютого, як про це повідомляв Іван Брюховецький у посланні до царя, вчинив нараду з правобережною старшиною і постановив, «...щоб всіх ляхів, що були на Україні в містах, в Польщу всіх вислати, а самим зі всіма Задніпровськими містами до хана кримського прихилитися»⁹.

Фактично за таких умов, коли і Варшава, і Москва зосередилися на питаннях збереження своєї влади на підконтрольних частинах України і коли вони теоретично уже були готові зафіксувати відповідний статус-кво в двосто-

ронніх відносинах і розпочалися відомі переговори в Андрусові (30 квітня (ст. ст.) 1666 р.)¹⁰.

Петро Дорошенко, розуміючи, яку небезпеку українській державності несуть в собі польсько-московські домовленості, намагався контролювати їх перебіг. У липні 1666 р. він звертався зі спеціальним посланням до короля, в якому просив того інформувати про розв'язання «справи України»¹¹. При цьому гетьман, негативно оцінюючи сам факт польсько-московських переговорів, фактично ігнорував всякі домовленості між ними. Усупереч угоді про перемир'я, яку було досягнуто в травні 1666 р., Дорошенко, виношуючи ідею возз'єднати козацьку Україну, продовжував здійснювати воєнні акції проти полків Брюховецького та московських військ. Такі дії ставили під загрозу результати російсько-польських мирних переговорів. Зокрема, Нащокін повідомляв, що встановленню перемир'я сильно заважають козаки, які навмисне порушують угоду про припинення військових дій, «...їм не хочеться миру, щоб бути завжди у свавіллі, а не під началом на своїх нивах працювати»¹². Дедалі загрозливішого характеру для поляків набувала співпраця Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Головна мета Бахчисараю, яка означалася ще на початку 60-х рр. XVII ст., полягала в нав'язуванні Війську Запорозькому своєї протекції, яка підривала позиції Варшави. На початку липня 1666 р. Дорошенко писав у листі до свого кума Груші, що «... хан новий (Аділь-Гірей – В. Г.) бажає дуже жити в приязні з Військом його королівської милості Запорозьким, а на знак цього допомагає частими посилками орди на супротивника»¹³.

Щоб дещо стабілізувати ситуацію в самій Польщі король ще 3 серпня 1666 р. розпорядився відправити частину військ, які були мобілізовані як королем, так і його противниками та задіяні в громадянській війні, а тепер створювали серйозні проблеми для влади, в Україну¹⁴. Це неминуче викликало загострення українсько-польських відносин, викликане невдоволенням українського населення, на плечі якого й лягало утримання жовнірів. Також жорстко виступив проти цього і гетьман Петро Дорошенко. Слід відзначити, що його позиція зумовлювалася абсолютним ігноруванням Варшавою інтересів України. Зокрема, це стосувалося вимог гетьманського уряду визнати автономію України, хоча б на умовах Зборівського договору 1649 р. Також відбувалося зволікання з визнанням самого Дорошенка в якості гетьмана (у короля не поспішали надсилати тому клейноди, як відзнаки гетьманської влади)¹⁵. Присилка ж в Україну польських військ без жодних консультацій з гетьманом вкотре демонструвало зневажливе ставлення королівського двору до думки Дорошенка, який ще більше утверджувався в необхідності пошуку союзників, на підтримку яких можна було б опертися в протистоянні антиукраїнській політиці як з боку Москви, так і Варшави. При цьому польсько-московські мирні переговори аж ніяк не вселяли надію на врахування українських

інтересів. Тому все чіткіше проявлявся курс гетьмана на союз з Туреччиною та Кримом, єдину на той час реальну третю силу, яка також була вкрай занепокоєна перспективою замирення Москви та Варшави.

Відтак, якщо до цього часу присутність татар на Правобережжі ще була доволі незначною, то з вересня татарський чинник набуває для Варшави (та й для Москви) все більш загрозливих форм. Уже 8–9 вересня 1666 р. в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня (н.с.) туди прибуло кримське військо (10-15 тис.) на чолі з самим нурадин-солтаном Девлет-Гіреєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес¹⁶.

Власне під впливом цих обставин і відбувалися переговори в Андрусові. Починаючи з серпня 1666 р. польська позиція, перед всім, була продиктована розумінням політичною елітою Речі Посполитої необхідності укладення миру з Москвою, як засобу виходу «...зі сліпого провулка, в якому опинилася країна»¹⁷.

Восени 1666 р. ситуація в Україні ще більше загострилася. Саме тоді, виконуючи королівський наказ, на територію Правобережжя вступило польське військо, очолюване полковником С. Маховським. Рухаючись в напрямку Брацлава, польський воєначальник розміщував окремі загони в українських містах і селах. При цьому похід супроводжувався грабежами та насильством. Обурення з боку українського населення викликали спроби поляків провести перепис населення, як зазначалося, щоб з'ясувати можливості для розселення жовнірів¹⁸.

Наслідком таких дії польського керівництва, які жодним чином не були погоджені з гетьманом Петром Дорошенком, і носили явний антиукраїнський характер, став розгромом підрозділів Маховського об'єднаним українсько-кримським військом Дорошенка та Девлет-Гірея під Браїловим у другій половині грудня 1666 р. Сам хід битви докладно описаний в роботах В. Смолія та В. Степанкова¹⁹. Відтак, не зупиняючись власне на перебігу Браїлівської битви, слід відзначити, що за наслідками, сучасники її порівнювали з Батозькою перемогою Богдана Хмельницького 1652 р.²⁰. А З. Вуйцік у цьому сенсі зазначав, що «... поразка була цілковитою а польське панування на Україні на багато років впало»²¹.

Дійсно, поразка польських військ під Браїловим катастрофічно відобразилася на позиціях Варшави в Україні. На хвилі антипольських настроїв серед населення Правобережної України Петру Дорошенку вдалося практично звільнити її від польських військ. Окремі залоги залишалися тільки в Корсуні та Білій Церкві. Та й ті були блоковані полками правобережного гетьмана²².

За таких умов у Варшаві змушені були шукати швидкого порозуміння з Москвою. 20 (30) грудня 1666 р. Рада сенату постановила направити наказ польським комісарам, що в цей час проводили переговори в Андрусові, щоб ті

приклали максимальних зусиль для чим швидшого укладення миру, «... на тих умовах, які Москва запропонує»²³. Таким чином саме українські події змусили польське керівництво піти на ті поступки, які й відкрили шлях для укладення польсько-московського договору та завершення тривалої війни.

Андрусівська угода, торкнувшись безпосередньо України, фактично створювала реальну загрозу для самого існування Української держави. Опинившись розколотою та поділеною між Москвою та Варшавою, вона опинялася об'єктом імперських амбіцій двох країн, що боролися за першість в Центрально-Східній Європі. Слід відзначити, що загрозу для України, породжену Андрусівською угодою, в повній мірі розуміли в Україні по обидва боки Дніпра. Так, правобережний гетьман Петро Дорошенко, який уже 1 березня 1667 р. оголосив мобілізацію усіх підвладний йому козацьких полків, наголошуючи на реальній небезпеці для України («адже про наші голови торг йде, і погрожують силою»)²⁴. Доволі промовистими є слова і лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, виголошені в листі до мешканців Лівобережжя в березні 1668 р.: «...москалі <...>, з ляхами помирившись, з обох рук <...> нас Військо Запорозьке і весь народ християнський український вигубляти, і Україну вітчизну нашу вцент розорити постановили»²⁵.

Примітки:

¹ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 96.

² Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб.: Тип. Э. Пратца, 1867. – Т. 5. – С. 281; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – С. 96.

³ АЮЗР. – СПб.: Тип. Э. Пратца, 1869. – Т.6. – С. 3-4, 15, 18-19; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.-Л.: НТШ, 2004. – С. 270.

⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – С. 213-222; Степанков В. С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній Гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 54.

⁵ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К.: Темпора, 2011. – С. 102, 107.

⁶ Там само. – С. 103.

⁷ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)

/ Н. Н. Бантыш-Каменский. – Ч. 3. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. – С. 139; Соловьев С. М. История России с древнейших времен // С. М. Соловьев Сочинения. В 18 кн. / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – Кн. VI. Т. 11-12. – С. 166.

⁸ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Czart), rkps. 2109, s. 109-115; rkps. 2106, s. 373-378; Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 190.

⁹ АЮЗР. – Т. 6. – С. 88.

¹⁰ Czart, rkps. 2112, s. 191; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор... – Ч. 3. – С. 139.

¹¹ Степанков В. С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років) / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 228.

¹² Соловьев С. М. История России. – Т. 11-12. – С. 169.

¹³ АЮЗР. – Т. 6. – С. 115.

¹⁴ Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) / Степанков Валерій // Проблеми історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 110.

¹⁵ Там само. – С. 111.

¹⁶ Там само. – С. 111-113.

¹⁷ Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1959. – S. 242.

¹⁸ Степанков В. Відмова Варшави... – С. 115-116.

¹⁹ Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 126-130; Степанков В. Відмова Варшави... – С. 117-118.

²⁰ [Jemiołowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemia województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 368.

²¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 249.

²² Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 129.

²³ Там само. – С. 130; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – С. 558-560; Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 246-257.

²⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 400.

²⁵ АЮЗР. – СПб. Тип В. В. Пратц, 1873. – Т. 7. – С. 40; Смолій В. Українська

національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 43.

Отримано: 12.11.2016 р.

Олексій Струкевич

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

В українській історіографічній літературі з кінця XIX ст. чітко визначилася тенденція зображення Петра Дорошенка «продовжувачем курсу Б. Хмельницького» (М. Грушевський), «непохитним українським володарем у прагненні добиватися для України «політичної незалежності і самостійності» (А. Стороженко), послідовним прихильником ідеї соборності, який «бажав з'єднати усю Україну – і Право- і Лівобережну – під своїм єдиним урядом» (Д. Багалій), патріотом, який інтереси Батьківщини ставив «вище приватних і станових інтересів» (Д. Яворницький), гетьманом, якого «доля нібито спеціально обрала для того, щоб у житті й діяльності однієї людини сфокусувати всю велич і трагізм тієї складної й неоднозначної епохи» (В. Смолій, В. Степанков)¹.

Водночас залишаються актуальними слова Дмитра Дорошенка, який звертає увагу сучасних дослідників на потребу «простежити та в'яснити провідні думки, які йому <...> присвічували» в боротьбі за незалежну державу².

Вважаємо, що наша публікація додасть певної інформації до висвітлення тих провідних думок гетьмана та його оточення, якими вони керувалися у боротьбі за державність України. Ми зосередимося на питаннях бачення старшинами, очоленими П. Дорошенком таких світоглядних для політичної еліти політико-культурних орієнтацій як політична суб'єктність України-Гетьманщини, протекція, підданство, ставлення до монархів та їх представників.

Насамперед Петро Дорошенко продовжував політико-культурну традицію Богдана Хмельницького щодо сприйняття Руси-України окремим політичним утворенням на теренах Європи. Протягом боротьби за державність П. Дорошенку ідею політичної суб'єктності України доводилося представляти у різних формулюваннях та контекстах. Так, у часи не дуже то сприятливих для української державності обставин гетьман допускав, що політична суб'єктність України можлива і в межах спільної держави з Польщею. У листі до коронного підканцлера А. Ольшевського від 15 березня 1670 р. гетьман звертає увагу на те, що польські урядові установи в своїх документах дуже часто згадують лише Корону Польську й Князівство Литовське, а «Русь викидають за плота», запитуючи наприкінці, чи є справедливим називати короля «князем руським», а про саме князівство ніде не згадувати³.